

ВОСКРЕСЛИЙ ІЗ МЕРТВИХ

1

На світанку в понеділок другого тижня Великого посту року 7110 від створення світу¹ московський кремль через Фролівську² браму виплюнув трьох ченців. Вітер, що безладно вештався порожньою Пожарною³ площею, стрибнув їм на плечі й облизав лиця хуртовиною. Найстарший замахнувся посохом, але не відігнав її — лишень роздратував. Дихнула вона раз, дихнула другий — і не стало ні Лобного місця попереду, ні торгових рядів зліва, ні собору Покрови-на-рву справа, ані кремлівського муру

---

¹ 23 лютого 1602 р.

² Теперішня Спаська

³ Площа Пожар, тепер Красна. Незабудований простір перед Кремлем запобігав розповсюдженню пожеж, звідти і назва.

позаду. Ченці насунули башлики, пригнулись і один за одним зникли в заметілі.

Москва щойно прокинулась, але злізати з печі не поспішала. Перевернулась із боку на бік, глянула в підсліпувате віконце: мете? — мете! Дай, подумала, ще полежу... хоча храми вже правили службу першої денної години¹, і підмайстри ковальської слободи розпалили в горнилах вогонь.

— Тьху, чорт! — почулося з хуртовини. І трохи згодом: — Прости, Господи!

— Чого лаєшся, Грїшко? Грїх!

— Перечепився я... Щось тут...

— Чекай, от нехай я палицею... та ніби...

— Йй-бо, мрець, братчики!

— Ну, відмучився... Мабуть, за Борисковою копієчкою прийшов... Упокой, Господи, душу його!

---

¹ Доба поділялась на день і ніч: світлу і темну частину. Відповідно перша денна година взимку не відповідала такій влітку.

Москва щойно прокинулась і ще не встигла зібрати нічні трупи. Зазвичай їх звозили на кладовище і скидали одразу за воротами, бо не було охочих довбати мерзлу землю для чужих мерців. Тут своїх поховати б...

Не щастило Борисові¹. Хитрістю й інтригами, Бога і чорта залучивши, видерся на московський престол — і що? Корона на голові, скіпетр із державою в руках, трон під... ну, тим самим місцем, — а спокою як не було, так і нема. Велика Московія, клопітно нею правити. З чотирьох боків вороги сунуть: як не зі сходу — так з півдня, як не з півночі — так із заходу. А коли на околицях спокійно — обов'язково чи заколот, чи пожежа, чи от, маєш, — неврожай... Люди цілими селами зняли ся з обжитих місць і шукають, де краще. Не до ситости вже — аби вижити. А воно скрізь голодно. От і тягнуться до столиці, на уклін до царя-батюшки, залишаючи

---

¹ Годунову.

по дорозі горбики могил... Борис повелів роздавати нужденним з казни милостиню. Але люди йшли і йшли, не було їм кінця, і *оскудела рука дающая...*

— Зважай, Грішко, погана то прикмета. Наче дорогу мрець нам заступив — через мерця дорога-то. Назад би нам, поки не помітили, га?

— У прикмети поганські віриш, Божа ти людино! — озвався названий Гришком. — А ми от помолимося і направо підемо, через мерця не переступаючи.

— Та воно-то так, але краще би повернутись. Та ще й мете...

Григорій схопив ченця за грудки — тепер вони стояли по різні боки трупа лицем до лиця — і прошипів:

— Ні, мені вертатися зась. І вам зі мною теж. Бо як мене не знайдуть — з вас питатимуть.

— А ми й не знаємо нічого, — намагався вирватись той. — Мійсько, ти чув щось?

І я не чув... Де Гришка? Нема Гришки.
Пішов собі десь, не доповів нікому...

— Як ніздрі вирвуть, очі виколють, руки-ноги повідрубують, — ще й не те згадаєш, — пообіцяв Григорій. — Старий ти вже, Варламку. Тому і смерти не боїшся, що розум твій зсохся. А от Мійська молодий, жити хоче. Хочеш жити, Мійсько?

— Хочу...

— Тоді вперед! А хуртовину нам у поміч Бог послав: сліди вже за годину замете. Нехай тоді шукають у лісі дрімучому та степу широкому...

Григорій відштовхнув Варлама і не оглядаючись вирушив до Москви-ріки. Ми-сайл з Варламом пішли слідом. І впала за ними снігова завіса.

Розвиднилось, вітер ущух, але сніг іще падав густо. Втікачі сиділи на сніні задом наперед, закутані у ведмежі шкури. Віз

на зимовому ходу¹ тягла гніда приземкувата кобила. Грузнучи в снігу, сумною покірною чередою плентались назустріч виснажені люди. Візниця крутив батогом над головою і покрикував:

— Гей! По-бережись! Побережі-ись!

Люди байдуже відступали в замети, а потім так само байдуже брели далі. Раптом якась баба з гурту відчайдушно кинулась до возу і вчепилася ззаду однією рукою, бо другою тулила до себе згорток. У згортку, певно, дитина: дітей так пригортають... мертва вже... Баба замотана, засніжена, тільки очі сині кричать — ніби з замету... Хто мав серце, той почув. Візниця ж не розгубився: врізав по руці батогом — баба й відчепилася. Впала — й лежала б так до весни, бо навіть і не помітив ніхто. Снігом би замело, потім полозами утрамбувалося — і лише сани підстрибували б, та ямщики чортихались...

---

¹ Взимку колеса міняли на полози, а хто не мав коліс — і влітку на полозах їздив. У селян за колеса часто правили кругляки зі стовбурів.

У Григорія все це швидко пронеслось перед очима, і він вдарив візника ліктем:

— Ану стій, вовчаро!

Той щиро здивувався:

— Чого? Ну, тпрр-ру!..

Їоняка стала. Григорій не встиг скочити, як віз оточили. Лізли тупо і вперто. Візниця заходився розганяти жебраків багатом.

— Вони в кожухах, їм не болить! — пояснив.

Люди падали, борсались у снігу, повзли, молили: дай-й-й! Дай! — вимагали, — бо самі візьмемо, як не даси. І світили очима — недобро, голодно, по-вовчому... Варлам з Мисаїлом затягли Григорія назад. Він задубілими руками смикав мотузку на торбині, не міг розв'язати — лише заплутував, поспішаючи, — розірвав зубами, вийняв монастирську хлібину. Ламав її, кришив, а лице заливали сльози. І тяглися зусібч руки: хліба, хліба, хлі-

ба-а-а! Але ж не був Христом, та й хлібів у Божого Сина було аж сім...

І знову їхали мовчки. Григорій сумними очима проводжав ходоків — аж до самої Москви, до царських палат. Мисаїл спав. Варлам спочатку бухтів, що от, мовляв, спокусила декого гординя, розкидаються тут хлібчиком, Христа зі себе вдають, прости Господи, а потім своїм із ними ділися... Але й він затих, отримавши від Григорія штовхана. Візниця розбивав багатом замечи то справа, то зліва, цмокав, н-нокав, лаявся і відганяв людей криками. Іноді зупиняв конячку, пропускаючи зустрічні сани й вози, але таких було мало.

Нарешті сніг увесь випав. Дорога теж спорожніла. Призахідне сонце червоним колбком котилось понад лісом. Візниця притулився спиною до спини Григорія і щось чи співав, чи бурмотів собі під ніс, аби не заснути. Прокашлявся, сказав голосно:

— Тож одразу за цим ліском і монастир буде. Там і станемо на нічліг¹.

Йому не відповіли. Трохи помовчавши, візниця знову заговорив:

— І в монастирях, знати, голодно, що з Москви аж у Болхів тікаєте?

— Ми — Божі люди, нам про земне дбати гріх, — озвався Григорій. — Переходимо з монастиря в монастир з Божою поміччю, молимося скрізь, служби правимо.

— На прощу ми, по святих місцях. До печер Київських — там, кажуть, багато братчиків душі свої спасли, — похвалився Мисаїл, позіхаючи зі сну. — А звідти до Єрусалима, де Бога нашого розіп'яли.

Григорій під пологом сильно пнув його ногою — той тільки зойкнув.

— А, то так, то хороша справа, — погодився візниця. — Тільки неспокійно

---

¹ Постоялих дворів ще не було. Подорожніх на нічліг приймали монастирі та розміщали в окремих гостьових келіях.

зараз. Люди злі, голодні. Обкрадуть, значиться, — і шукай вітра в полі.

— Що в нас украдеш? Рясу з підрясником, торбу жебрачу та хрест святий? — озвався Варлам. — Та і хто Божих людей образить?

— А не скажи, не скажи! Хто вас у темряві, значиться, розбере: Божі чи не Божі? Попервах вб'ють, а тоді вже рясу побачать — як одяг зніматимуть... А ще скомоорохи нині гуляють, бісівське плем'я. У них теперка, вважай, заробітку нема ніякого: ні весіль, ні празників, до хати не запрошують, хліба не дають. І торби, і пуза порожні. Кому їхні побрехеньки, значиться, треба, коли діти від голоду мруть! Мовчїть краще, що монахи. Скажете — тільки гірше розлютяться. Ду-ууже вони попів не люблять. Скуштували вже лиха від вашого брата!

— Ну-ну! Говори — та не заговорюйся! — прикрикнув Григорій. — Якого такого лиха?

— Та я хіба що! Так їм і треба, безбожникам, неробам! Тільки те і знають, що по струнах бренькать, сороміцькі пісні горлять та скоромним у піст черева напихать!

— Де ж вони скоромне в піст беруть?! Самі ж і спокушаєте...

— Та я ніколи в життю ні не запросив їх, ні не пригостив, слава тобі, Господи! Виродки вони поганські!.. Не-е! Ми піст поважаємо, Бога нашого боїмося! — злякався той.

І знову йому не відповіли. А візниця довго ще тряс головою і бурмотів собі під ніс: «Як можна! Та щоби я... та ми... Свят-свят-свят!..»

Нарешті замовк і він. Смеркло. Ялини з обох боків дороги простягали мохнаті лапи — ніби хотіли з'єднати половинки лісу. Одна за одною заглядали в лісовий колодязь цікаві зірки й бачили на дні втомлену коняку, запряжену в підводу з чотирма сідоками. Коняка брела повільно, і візниця її не підганяв — певно, жалів годувальницю. А над усім цим висіла прозора морозяна тиша.

2

Раптом зліва із замету, обсипавши з гілок сніг, з криком вирвався великий птах і завис над дорогою. Здригнулись ченці, здригнувся візниця, вигукнув: «Вовки!» — і почав шмагати кобилу. А вона ж мала лише одну кінську силу, та й ту вже розміняла по дорозі, — рвонула бідолаха вправо, рвонула вліво і знеможено впала на коліна. Скочив візниця — і за дишло тягнув, і віжки смикав:

— Чуєш, вставай, заразо! Вставай! Манько! Кому кажу?! Манюсько! Ну вставай же, Господи Боже ж ти мій!

Коняка задрижала від напруги, але тільки голову підвести спромоглася. Візниця впав на коліна і небу в морду кулаком врізав:

— За що?!

Здригнулось небо, обсипало його сніговою заначкою. І Манька випросталась раптом, встала, хитаючись, на непевні ноги. Візниця обійняв її, притулився до

морди щокою, а коли ліз назад у підводу, витирав рукавицею мокре лице...

Але то були не вовки. Тишу легко, як ніж масло, розрізав голос ріжка.

— Скоморохи! — видихнув візниця, хрестячись.

Розбійники розділились. Один одразу пішов до Маньки, взяв за вузду, попле-скав по шиї, потріпав гриву, нахилився до самої морди і щось прошепотів. І вона, зрадниця, взяла губами гостинець з чужої долоні і вже жувала, скосивши оком на хазяїна. Чоловік зо п'ять тим часом штурмували підводу. Решта — з рогом, дзвіночками, брязкальцями, барабаном — дзвеніли, дуділи, барабанили, пританцьовуючи.

— Гей, люди добрі, на печі хоробрі! — вигукнув один.

— А в темному лісі й зайця боїсся! — підхопив другий.

— Заспіваю: тринки, тринки, ти за-грай, моя волинко, відпочинь, моя дубин-

ко. Скільки бражки б не пили́ — а п'яніми не були, — стрибав із бубном третій.

— З Божого дзбана напувайте п'яних, з Божого корита нагодуйте ситих! — вимагав четвертий.

Мисаїл з переляку зарився в сіно й обхопив голову руками. Візниця сидів, як пам'ятник самому собі. Варлам негнучкими пальцями витяг із пазухи хрест і, тримаючи його в кулаку перед собою, намагався підвестись, але від старости й довгого сидіння ноги занімили — упав назад на сіно. Гукнув:

— Хреста на вас нема, чорти погані! Монахи ми, на прощу йдемо!

— А-а! Монахи бідні годували злидні, та й пішли до Спаса продавати ряси, — відповіли йому дискантом.

— Нині відпускаєши з печі мене, раба свого, в каба́к по вино, по мед і по пиво з амінем і миро-о-ом! — додали солідним басом.

А Григорій уже стояв, і в його правиці виблискувала шабля.

— Ото монах — Господній страх! — здивувались скоморохи. — Душу спасе — голову знесе! А нам помирать — що дрова рубать, нам піп — свиня, нам зірки — рідня, а дружка та свашка — сокирка та плашка.

Махнув Григорій шаблею — скоморохи, які на віз лізли, тільки голови пригнули. А той, що біля Маньки був, глянув на нього та як заволає:

— Юшка! Юрію Богдановичу, ти?

— Хто це? — опустил шаблю Григорій. Найшустріший бандит з цього скориства, стрибнув, обхопив його за ноги, смикнув — і от Григорій вже лежав на своїх попутниках, а шабля безладно і безпомічно різала повітря.

— Стій, не займай! — крикнув той, що біля Маньки. — Мирон я, конюший Романових — разом у Микитовичів служили!

Григорія відпустили, але він ще не ховав шаблю — сидів і вдивлявся в темряву.

Мирон підійшов:

— Ну? Впізнаєш?

— Мирон Іванович?

— Був колись, а тепер — просто Миронка Веселой.

— Так і я ж тепер — диякон Григорій...

Обійнялись. Сіли на сіні поруч.

— Куди їдете?

— В Болхів. За ліском монастир, там заночуємо, а зранку знову в дорогу.

Мирон присвиснув:

— Знаю я той монастир, до нього бадьорому зайцю пів ночі стрибати, а шапка ваша хіба вранці пришкандибає. Нема чого квапитись, не втече: на місці застанете. А на нічліг прошу до нас. — Гей, Фтюрько! — гукнув він. — Чуєш, повертай конячку, вези до хати.

Названий Фтюрьком відібрав у візницькі віжки, скочив на Маньку і завернув її в замет ліворуч від дороги, на просіку. Мирон

сидів на повозці, решта бандитів попереду притоптували сніг і допомагали Маньці — хто словом, а хто й воза тягнув. Візниця плентався позаду.

— Ну, — притишив голос Мирон, — розповідай, Юшко... отець Григорій, як у диякони потрапив!

Григорій оглянувся — перелякані товариші лежали, зарившись у сіно, — і відповів так само тихо:

— Та що розповідати... Ти ж у Романових був, коли їх в'язати прийшли? Ну, а я — у Черкаських¹...

...Боярські московські двори нагадували фортеці в мініатюрі: Годунову не вірили. Кожен боярин мав свого воєводу, тримав

---

¹ Досягнувши повноліття (15 років), Юрій пішов на службу в охорону до боярина Михайла Микитовича Романова. Існувала дуже складна система місництва, за якою вищої посади при дворі Романових він мати не міг. За домовленістю сторін перейшов на посаду воєводи до їхніх родичів і сусідів князів Черкаських.

у дворі озброєних стрільців, а у вежах по периметру чергували вартові. 15 жовтня 7108 року проти ночі Юрій обійшов подвір'я, призначив вартових і ліг спати. Але сон не йшов. Різна маячня лізла в голову. Тільки-но заплющить очі — бачить вогонь, стрілянину і кров. Вогонь просочується у шпарини паркану, вилизує двір, стає на задні лапи, кидається на стодолу, мимохідь обсмаливши порожні бочки, заповзає на галерею... А на галереї він, Юшка, метушиться. Води, води — в морду звіру плеснути! Води! — кричить Юшка. І ніхто не чує, бо тільки трупи довкола. А трупи, може, і чують, але поворухнутись не можуть. А вогонь уже танцює біля Юшкових ніг, в очі Юшкові дивиться, гіпнотизує... Коли раптом трясє за плече вартовий:

— Богдановичу, ну Богдановичу же! Вставайте! До Микитовичів прийшли! Стріляють!

І точно, стріляли. Юрій скочив і ще не встиг одягнутись, як ходором заходили во-

рота. Глянув у бік Романівського двору — а там аж до площі Пожар вся Варварка¹ у факелах... Гукнув Борису Келбулатовичу², підняв своїх стрільців — але що та жменька проти такої навали! Боронились, поки могли, а коли боярина з бояринею повели і челядь почали в'язати, вихопив у першого-ліпшого факел, ткнув тим факелом у морду йому і розчинився серед царських прихвоснів — хто там у темряві розбере: де свої, де чужі...

Тільки-но з натовпу на Варварці вивбрався — подався до Семейки Єфим'єва³. А той почухався, вислухавши, та й каже:

---

¹ Вулиця, на якій стояли палаци Романових і Черкаських.

² Черкаському.

³ Родич по лінії матері. Батько Юрія, стрілецький сотник, загинув, коли той був іще *недорослем* (дитина до 15 років). Мати навчила сина читати й писати, а коли йому виповнилось 12, відправила до Семена в Москву продовжувати навчання.

— Не чужий ти мені, Юшко, але жінку й діти маю. До ранку перебудеш, а там іди собі з Богом від Москви подалі. До матері йди. Або краще в монастирі якомусь заховайся. Либонь, пошукають-пошукають та й заспокояться: подумають, що загинув чи помер десь дорогою. А там, Бог дасть...

Так Юрій і зробив: подався в Галич¹. Але там уже пильнували. І знову дивом з-під носа втік — лісом, лісом — до найближчого монастиря. А найближчим був Железобірський Івано-Предтеченський. Там і постригся. Ох і нудно ж було після столичного життя в провінційному монастирі — хоч у петлю лізь! Не витримав: з монастиря в монастир переходячи, знову в Москву прийшов...

— А мій дід — чернець у Чудівському. Ти, може, чув: Єлізарій Матвійович Отреп'єв, Замятня.

— Знаю Замятню... Так він — Отреп'єв? Твій дід? Не знав...

---

¹ Костромська губернія.

— Хіба я сам знав?! І мати, і вуйки, і навіть Семейка Єфим'єв мовчали — ніби змовились. Може, я Замятню раніше й бачив, та не знав, що то — дід мій... Мати про нього сказали тільки тепер, коли я, ховаючись, як останній негідник, вночі до них у вікно постукав... Не спали, чекали вже, бо приходили Борискові пси, питались за мною... Сиділи в темряві, вони за руку мене тримали, а вдосвіта перехрестили й виштовхали через задні двері... Тої ночі багато чого я дізнався. Батько мій круту дідову вдачу успадкував. Дід слово, а батько йому — два. Дід два — батько чотири. А слів забракне — кулаки завжди при собі. Сварились-сварились, а одного разу до того досварились, що дід від батька відмовився. Мовляв, було в мене двоє синів, а тепер лише одного маю. Не син ти мені віднині, мовляв. Ну, інший бовкнув би таке зозла та й забув назавтра. А цей — як відрізав: до самої батькової смерти бачити його не хотів і на похорон

не прийшов. Мати лишилися з двома недоростками на руках, просили допомогти, так старий і не відповів навіть... Довгенько я вагався — але що мав робити? Прийшов: так, мовляв, і так, приймай внука блудного. Старий подивився: «Подібний, — каже. — Якщо не тільки лицем у нього вдався — копняками прожену». І почав мене питати зі Святого Письма. Я відповідаю, а старий, бачу, тішиться. Ну, словом, прийняв. Просив за мене через бідність мою і сирітство протопопа Богородицького Євфимія, а той уже архімандриту Пафнутію Чудівському кланявся... Взяли мене в Чудівський монастир до діда в келію. А що я до книжного письма охочий і почерк гарний маю, то скоро забрав мене Пафнутій до себе келійником. Переписував йому святі книги. А там уже сам Іов мене помітив — і от я в патріарших палатах дияконом. Листи йому писав, складав житія святих... А ти?

— А що я, — зітхнув Мирон. — То ти, отче Григорію, цілу кар'єру за рік подужав... А я... живий, як бачиш, тільки рука от... — Мирон зняв рукавицю з лівої руки — а кисти й нема на руці, сама кукса. — Відрубали руку разом із шаблею.

— Добре, хоч не праву...

— Мені ліва — що тобі права... Лівша я, шуліка, — забув?.. Ну і скажи тепер, куди мені з такою міткою? Тікав від Борисових бандитів та й прибився до бандитів вільних...

3

У скомороському таборі посеред розчищеної площадки палала ватра. Справа лежали дрова, зліва стояла низька хатина в сніговому каптурі, біля неї був прив'язаний олень зі саньми.

Варлам перехрестився, сплюнув через ліве плече, але промовчав. Кому ж охота на бісівському вогнищі смажитись? Зжеруть з голоду і не вдаляться.

Проте їсти їх ніхто не збирався — на-
впаки, нагодували залишками кабаняти-
ни. Тільки хліба не було, довелось Миса-
їлу діставати свій.

Стіни тісної кошари зсередини були
завішані шкурами — вовчими, лисячими,
навіть ведмежими. Шкури лежали і поверх
товстого шару глиці на підлозі. Посереди-
ні в кам'яній жаровні горів вогонь. Вар-
лам за звичкою перехрестився, заходячи,
але ікони жодної не побачив. Поцілував
хрест, який і досі в кулаку тримав, під-
стилку помацав і потроху ліг — спочатку
став на коліна, потім примостився, спира-
ючись на руку, поклав під голову торбину
з хлібом і довго ще про себе молився лежа-
чи, щоби простив йому Господь Бог щойно
набуті гріхи... Загасили вогонь і вляглися
покотом, тулячись один до одного. Манька
в темряві рила копитом підстилку — ви-
бирала листя з-поміж глиці. Потім і вона
затихла.

Юрій з Мироном залишилися біля вогнища. Дивились на вогонь, мовчали. Мирон підкидав гілки, вогонь спочатку злизував хвою, пускав іскри, які підхоплював дим і підіймав над верхів'ями ялин; потім і самі гілки червоніли, вигинались, розсипались — і тоді Мирон підкидав нові. Юрія загіпнотизував танець вогню. Скакали червоні коні з золотими гривами, а на тих конях скакали чорні вершники, і летіли сині дротики, і шибались фіолетові мечі...

— Який тепер з мене конюший... От, до скоморохів прибився... Кажуть: розбійники!.. — гірко видихнув, як схлипнув, Мирон. — Ми нікого не вбили. Беремо тільки необхідне, коли нічого не вполюємо. А так — звірини повен ліс. Хліба от нема зовсім... Слухай, а ти, часом, не знаєш, хто на Романових доніс?

— Як не знати? Все дізнався. Скарбник ваш, Бартенєв-Другий. Ніхто його навіть не питав — сам пішов і виказав: мовляв, чар-зілля набрали і разом з відь-

мами й чорнокнижниками хочуть царя зі світу звести. Пішли трусити — знайшли в пивниці мішок з якимись корінцями-травами — мабуть, сам же Бартенєв і підкинув... За Івана Грозного його би першого закатували, а цей милістю царською нагородив...

— Якщо стріну — живим не втече!

— Ще стрінемо... Крім Романових і Черкаських взяли Шестунових, Рєпніних, Карпових, Сицьких... Всіх заслали — кого куди... А слуг катували, особливо романовських... Ніхто гріха на душу не взяв, не обмовив, Царство їм Небесне!.. — Юрій перехрестився. — Вважай, пощастило нам з тобою, що живі...

— Живі... А далі що? Бандитом в лісі подихати? Ну, ти-то прилаштувався, слава Богу!

— Впізнали мене, Миронко... Той самий Бартенєв. Тікаю я. Та й не до серця мені монастирське життя... — глухо озвався Юрій. — Що у в'язниці, що в монас-

тирі — однаково. Та якби ж хоч самі ченці по-божеськи жили, а то і людям брешуть, і Богу. Дурні, пияки, ненажери...

Миرون не мав, що заперечити. Зорі, скаламутивши небо, висіли над самою галявиною, найбільш цікаві спустилися нижче, обсіли гілки ялин, а деякі навіть легковажно стрибали у вогнище і повертались на небо разом з іскрами.

— Пам'ятаєш позатамтой рік, святки... я тоді ще у Романових був... — продовжував Юрій.

— Це коли всі Микитовичі зібрались? Ну, як не пам'ятати! Останні святки, вважай!

— А старицю ту — чи відьму? — Марицею ніби звали...

— Ту, що сказала, ніби в домі двоє майбутніх царів нараз?

...Вони напівжартома гадали, хто ж ті двоє. Веселились. Випадало ніби, що Федір Микитович і син його Михаїл. А потім відьма наказала води із зорями з ополон-

ки принести і в чорну миску налити. Всі по черзі дивились — хто що побачить, — а вона після кожного воду міняла...

— Так, Дар'їцею її звали, тепер точно згадав. Прийшла здалеку, всіх сполохала, переночувала і далі пішла.

— Мені тоді примарилось, ніби сиджу на коні, а в коня роги оленячі, — згадав Мирон. — Я ще сміявся, аж воно он як обернулось... Оленя тепер запрягаємо.

— А знаєш, що я побачив?

— Звідки...

— Лице побачив жіноче — як зараз пам'ятаю: волосся чорне перлинами перевите, очі чорні горять, а сама в білому, і вбрана дивно якимось, не по-нашому. А потім себе поруч з нею побачив, — Юрій оглянувся довкола, нахилився і прошептав: — У короні.

Мирон відсахнувся, потім так само прошептав:

— Та ти що?! Виходить, вона про тебе — про царя — говорила-то?

— Ну, виходить, що так.

— Не розумію нічого...

— А що тут розуміти? Федора Микитовича в монахи постригли, йому тепер царем не бути. А Михайло малий ще... Ти про смерть царевича Дмитрія чув?

— Хто ж не чув... Он Фтюрька наш про царевича складно співає — жалісно так.

— А якщо не загинув він, а врятувався з Божою поміччю? Якщо іншого замість нього вбили? Підмінили, коли спати клали? Розумієш?

— Ну... так...

— А якщо той врятований царевич — я?

— Ти?!

Мирон вирячився на Григорія — чи він Юшкою був, чи Дмитрієм? — а в того в очах кривавий вогонь стрибав, і страшно стало Миронові. Провів уцілілою рукою в повітрі — ніби стіну між собою і тим — ким? — спорудив:

— Жартуєш...

— Які жарти... Мене Іов і в палати царські, і в думу брав. Там я на і блазнів надивився, і дурнів наслухався... П'ють, жеруть, від пихи ледве не лускають. І не знають нічого — і вчитись не хочуть. Аби собі загребти побільше... А Бориска той — ну от скажи: хто він, звідки?

— Ну так... цар...

— Цар... І це ти говориш?! Либонь, не гірше за мене знаєш, як він у царі-то вибився... А я — галицький дворянин! Мені Романови рідня: мати моя, Пелагея Йосипівна, уроджена Шестова, — двоюрідна племінниця Ксенії Іванівни, дружини Федора Микитовича. А батько мій походить з Литви, від Владислава Каща з Нілка Нєлідзєвського, герба Правдзіц, і прізвище наше родинне — Нєлідови¹. Мої предки ще Дмитрію Донському слу-

---

¹ Давид Нєлідов, прапрадід Юрія, з якоїсь нагоди отримав від Івана III кличку Отреп'єв, звідти і пішло прізвище.

жили! А Борискових за стіл би з собою не посадили!

Юрієві очі сипали іскри.

— Чи збожеволів ти?

Юрій нахилився і мовив:

— Вуйків моїх з Углича знаєш? Так от: вони мені все розказали — і як царевича за Борисковим наказом вбили, і як місто на криваве місиво перетворили. Навіть дзвін церковний — за те, що народ скликав — і той засудили! Мудро, правда?! То хто ж із нас божевільний?.. Заспокойся: я ще з глузду не з'їхав. Розумій так, що воскрес у мені Дмитрій-царевич, аби я Великооруське князівство врятував! Розумій — і мовчи. Не час іще. А коли час настане, назвусь царевичем Дмитрієм, дивом спасеним.

Миранові стало жарко. Звільнив шию, покрутив головою, подумав.

— Кордон хочеш перейти? — спитав.

— Так. Підмоги в Сигізмунда і козаків проситиму.

— Ой, складно... Авантюрник ти...

— Не без того. Ідеш зі мною?

— Йду! — Мирон довго не роздумував.

Юрій відкинувся і перехрестився, потім обняв Мирона:

— Іншої відповіді й не чекав. Одягнемо тебе монахом¹ і підемо. Монах Леонід. Тільки мовчи поки що.

— Монахом... Он ти чому казав: добре, що не праву...

— Так. Побачили б обрубок — сказали би: Бог покарав, хреста від тебе не приймає, молитви чути не хоче.

— І так побачать, що я життя монастирського не знаю, не вмію нічого.

— Ти, головне, мовчи! Ніби обітницю мовчання дав. Якось викрутимось! Зараз я своїх підніму, та й поїдемо, поки ці твої... братчики сплять.

---

¹ За деякими джерелами з Москви вийшло троє ченців, а перетнуло кордон четверо. Де хто вважав саме цього загадкового ченця Леоніда царевичем Димитрієм.

— Та ти їх не остерігайся: і на дибі не здадуть!

— На дибі, може, і не здадуть, а як маєток і службу при дворі пообіцяють? Береженого і Бог береже... А знаєш, розбуди-но Фтюрьку: про царевича хочу послухати. Так не видасть?

— От тобі хрест! — Мирон перехрестився і пірнув у хату-кошару.

За кілька хвилин повернувся, тягнучи за руку Фтюрьку з гусями. Фтюрька обережно поклав інструмент на колоду, вмився снігом, висушив руки над вогнем, потім так само обережно взяв гуслі, сів, пробіг пальцями по струнах і завмер. Лице його виразно питало: «Ну?».

— Про царевича давай! — підказав Мирон.

І вдарив Фтюрька по струнах.

*— Ой, не вихор крутить долиною,
Не трава-ковила долу клониться,
То орел летить по небу сивому,
На Москву-ріку поглядаючи,*

На Москву-ріку поглядаючи,
На палати її білокамінні,
На зелені сади, на хрести святі,
На палац золотий міста стольного.

То не люта змія піднімалася,
Піднімався собака — булатний ніж.
Не на воду впав, не на землю він,
А царевичу в білі грудоньки,
Ой, царевичу в білі грудоньки,
Та царевичу ж тому Димитрію.
Ой, убили ж Дмитра-царевича,
Таж убили його в місті Угличі,
В тому Угличі та й на ігрищі.

А як в тому домі в темну ніченьку
Коршак звив гніздо з коршачатами!
А орел отой — то царевич наш,
Ну а коршак той — Годунов Борис,
Що, убивши Дмитра,
сів на царство сам.
Сів на царство сам, царювати став,
Царював Борис років рівно сім.

*Ой, не вихор крутить долиною,
Не трава-ковила долу клониться,
То іде царю грізний Божий гнів,
Божий гнів за Русь православную.
Ой, за нашу Русь православную,
І загине коршак в гнізді своїм,
Його пух піде по небу синьому,
Потече його кров по Москві-ріці...*

Слова, уціливши прямо в серце, ще не досягли голови, останній звук іще блукав між ялинами, а Юрій уже схопив Фтюрьку за рукав:

— «Царював Борис рівно років сім!»... Мироне, ти чув? Три... три з половиною вже царює... Фтюрько, звідки пісня ця? Хто тебе її навчив?

— Та вже й не пам'ятаю, ваша-сть. Ми, скоморохи, як зустрінємось, один одному пісні співаємо, переймаємо, що на душу ляже...

— А тобі точно так, точно тими словами співали?

— Ай, ваша-сть! Слів багато — на всіх вистачить. Нащо ж, яко дятел, одне й те саме довбати? Пісня — вона ніби птах небесний: летить собі, вільна: кому сама на плече сяде, а до кого й калачем не заманиш. Там крилом махне — порох підійме, там — перо впустить. І вже не та. Іншим разом і не впізнаєш пісню ту, коли вдруге зустрінеться.

— А про сім років? Сам вигидав, зізнавайся?!

— Ні, ваша-сть, як можна? Як до пісні своє додавати? Хіба птах полетить, коли на нього каміння навішаєш?!

— Фтюрько! Заплутав зовсім... Кажі: про сім років чув ти? Саме сім?

— Не знаю я, чи ви — монахи, ваша-сть. Здається мені, що бояри ви перевдягнені. Але от вам хрест святий, — Фтюрька склав два пальці й поважно перехрестився, — що було сім років. Саме сім.

— А до тебе не міг змінити хтось?

— Ніхто не міг. Може, і не зрозуміти вашій-сті, але скоморохи свою честь мають. Ми — люди вільні. Раз зогрішиш — і пісні тебе обминатимуть. І тоді — хоч живцем помирай. Це ті, які для царських вух співають, у золото вбираються, себе і царя більше, ніж пісню, шанують. А ця пісня їм не далася і не дасться, слава Богу! — він ще раз перехрестився. — Як було сім — так і є сім, вірно кажу вашій-сті.

— Скажи ще... а чи не знаєш ти того, хто сам пісні вигадує?

— Хто ж їх вигадує... Кажу ж, що самі прилітають, так не слухають мене ва-ша-сть...

— Що, і до тебе прилітають?

— Ну, буває...

— А ця?

— Та де ж мені такого великого птаха вигодувати, сили мені такої мати-земля не дала! — Фтюрька підвівся, відійшов до ялини, відлив не поспішаючи, повернувся

і знову взяв гуслі: — Я більше так, балуюсь,
приказки-примовки коротенькі говорю:

*Підслухав глухий,
підгледів сліпий:
безсракий на лавку сів,
безротий оладку з'їв,
безрукій млинці покрав —
голому в пазуху склав,
безногий на пожежу побіг,
безголосий побачив — і в крик...*

— Складно в тебе виходить, — похва-
лив Юрій.

— Ти нам зуби не замовляй, — сказав
Мирон, — як могло бути сім років, коли
ще тільки три минуло? Хто може наперед
знати?

— Пісня — вона все знає.
От і посперечайся з ним...

4

— Ну? Чого мовчиш, ваше ви-сокопреподобіє!? Кажі: що я мушу царю говорити? Що я Борисові скажу, голова твоя дубова?!

— Не знаю, ваша святосте... — прошепотів архімандрит.

— Не знаєш... Не знаєш, де твій чернець подівся? Мені доповідали, що монахи твої по всій Москві шастають. Може, до дівок пішов чи замерз п'яний десь під парканом?

Пафнутій підвів голову і вимовив тихо, але твердо:

— Григорій в патріарших палатах життя писав — патріарх його і пильнувати мусив.

— Що?! Як смієш ти! — Іов, який рвучко бігав по світлиці¹, раптом зупи-

---

¹ Світлиця мала вікна у двох стінах, горниця — тільки у фасадній стіні. Вікна у світлиці були на різній висоті й не навпроти одне одного — щоби протяги не гуляли.

нився, знесилено впав на лавку і затулив лице долонями. — Світла голова! За місяць три життя вигадав і переписав так, що любо-дорого подивитись... Що ж ти душу мою виймаєш! Цар — сам цар, розумієш? — зауважив: перед вікнами царських палат не монастир, мовляв, а кубло розпусти! Бога, мовляв, не бояться, на всеношній сплять, скоромне в піст їдять, до дівок у слободи бігають... Ну скажи мені, де Григорій? Де цей сучий син?!

— Не знаю, владико...

— У Замятні, в діда його, питав?

— Як не питати... Питав. Пішов, каже, нікого не попередив. Може, ще повернеться. А до того, раніше, чув він, як Гришка монахів засуджував. От просто словами вашої святости: блуд, каже, блуд і безвір'я. До схимників треба йти, щоб душу врятувати...

— Світла голова!.. Так і скажу царю, що Григорій схиму прийняв, пішов у дикі

краї подалі від людей, бо диявол столицею спокушає...

На тому й порішили.

Цар погано спав цієї ночі: тільки-но засне, як давно знайомі кошмари йдуть плетеницею один за одним. Іван Грозний приходить — сам кощавий, безумні очі вирячені — і руки до голови Борисової тягне, ніби корону зняти хоче... А ще руда лисиця. Підкрадається нечутно, двічі головою Борисову обходить, обнюхує, чхає, потім сідає на груди, дивиться на стелю — не на Бориса — і посміхається... Душать царя ті кошмари, мучать, з боку на бік перевертають, вигинають, підкидають на ложі. Схлипує він, стогне, а Ванька, зараза, навіть вухом не веде, хоча мусив би сон царів пильнувати... Борис давно вже наказав свічку на ніч не гасити, але від світла того невірною тільки гірше: по стінах, по стелі тіні блукають, вистрибують з кутів, з-під ложа виповзають...

Отак крутився Борис, крутився, нарешті кошмари пішли, отримавши кожен своє, і Борис провалився в сон без сновидінь. А над ранок — новий кошмар: примарилось, ніби в шибці віконній лице царевича Дмитрія. Цар уві сні розуміє, що бути того не може: царевич мертвий давно, вікно високо над землею та ще й завішане, — а прокинутись, аби відхреститися хрестом святим, не може ніяк... Царевич шкіриться, білками незрячих очей крутить... і раптом крізь шибку я-ак стрибне всередину! І йде від нього по горниці запах гнилизни, і бачить Борис, що не царевич то, а вовк, тільки замість вовчої голови в нього царевичева. А вовк поволі наближається, сліди його на килимі червоним горять; наступає на сплячого Ваньку-заразу і стрибає на царське ложе. І вже над самим лицем Борисовим — царевичеве лице: синє, з розпухлими губами. Дивиться він білками очей просто Борисові в очі, і через них ніби життя Борисове

висмоктує. Тіні бавляться, накладаються, схрещуються, і здається, ніби царевичева жахлива маска ще й міни виробляє: то ніс набік пересуне, то губи відірве і знову приклеїть. А Борис ні очі заплющити, ні крикнути не може, тільки лапи вовчі намагається від горла свого відірвати... Нарешті звільнився, закричав.

Прокинувся Ванька, теж закричав з переляку, прибігли слуги з факелами, запалили свічки. Борис наказав палац обшукати, всі покої; сам зі свічкою горницю обійшов, кути обдивився, під столи позаглядав. Нічого не знайшли. Але був той вовк чи примарився — горло цареве подряпане було до крові... Ну, не в тім біда, що подряпане, — заживе, навіть сліду не лишиться, — а в тім, що новий кошмар до старих додається...

І послав Борис за чорнокнижниками, чаклунами і відьмами. Їм часто доводилось за царевим наказом прокидатись посеред ночі, а жили аж у німецькій сло-

боді, бо селити *погань* у палаці, і взагалі у кремлі, Годунов остерігався. Приходили невиспані, через те злі і з товкмаченнями недобрими. Як раніше зірки були до царя Бориса прихильними, так тепер лише нещастя пророкували...

Прийшли. Говорили загадками і, звісно, нічого доброго не сказали. Треба, мовляв, остерігатись вовків із заходу, вітрів з півночі й місяця в повні, а ще зілля чаклунського. Сказали, що наврочено цареві, і тими роками прихильність зірок навпаки перевернена. Сильні роки, і зняти їх може лише той, хто навів. А якщо знімати відмовиться — треба самого його вбити: тоді роки знесиляться.

А щоб надалі вберегти царя від нечисті, забили в поріг горниці цвяхи, в молоці молодої кобили на сході сонця загартовані, на підвіконня шаблі поклали, над палацовим ґанком біля парадної ікони прикріпили опудало сови, над царським ложем — опудало крука, а йому самому

повісили на шию ладанку з мізинцем дитини, що померла нехрещеною в останній день останньої чверті останнього в році місячного циклу.

І все ж таки Бориса мучив здогад, про який він астрологам не сказав: Дмитрій-царевич після смерти міг стати уперем. Тоді він не заспокоїться, доки з собою царя не забере. Борис уже і сам не знав, наказав убити царевича чи ні. Іноді здавалось, що ні, а іноді — що так... Ніби словами не наказував — але раптом боярам почулося? Раптом в очах прочитали те, про що і мріяти боявся?.. А тут ще чутки повзуть, що царевич врятувався і страшну помсту за невдалий замах готує... Раптом бояри обдурили: сказали, що царевича вбито (чи сам на ніж упав), а самі його заховали десь і чекають слухної нагоди, щоби світові пред'явити *справжнього спадкоємця*?!

Хмурний Борис. Лице сіре, очі запали, губів і зовсім не видно. Зістарився, згорбився, схуднув — корона ледь не на ніс сповзла. Як до нього підступитися — навіть наближені не знають. Справа зайдеш — погано, зліва — ще гірше. Тихо в царських палатах: бояри один одного знаками або пошепки попереджають — в такі дні краще без нагальної потреби на очі Годунову не потрапляти. А як не потрапиш, коли сам кличе? Підглядають у шпарину і зайти не наважуються. Зітхають нарешті, хрестяться — і як у воду...

Патріарх Іов теж не з легким серцем до царя йшов, але сан зобов'язує, зігнувшись не дає: пройшов твердою дорогою — так і пурхнули бояри — сам рвучко двері відчинив: — Государю-батюшко, кликали?

Семен Годунов¹ підійшов під благословення, а Борис і не підвівся навіть: бояв-

---

¹ Троюрідний брат Бориса, керував поліцією розшуку, тобто працював Малютою Скура-товим.

ся, що ноги дрижатимуть. Сидячи хрест поцілував. Потім слабко махнув рукою: сідай і ти, мовляв.

Іов присів з гідністю, неспішно обдивився довкола, зупинився суворим поглядом на шаблях і вперся очима в крука.

— Бачу, царю, чаклуни душею твоєю заволоділи? Богу не віриш, тільки погані різній?

— А чи молишся ти за душу мою, патріарше?

— І за тебе молюсь, і за всю сім'ю царську. Але молитви, навіть патріаршої, мало, якщо ти сам за себе Бога просити не хочеш.

— Не чує мене Бог...

— Бо чаклунством від нього відгородився!

Борис махнув рукою.

— Молись за мене, ваша святосте, старанно молись.

Патріарх кивнув і мовчки чекав: не через це ж покликав його государ?

Борис теж мовчав, побілілими пальцями стискаючи посох.

— Знайшли? — нарешті спитав.

— Архімандрит Пафнутій каже, схи-
му він прийняти хотів, щоб у відлюдництві
душу свою від спокуси спасти. Не по-бо-
жому, мовляв, монахи живуть.

— А чому таємно втік, нікому не сказав?

— Так то один Бог знає... Може, ви-
діння йому було.

— Видіння... А чи знаєш ти, що він
у Черкаського був, коли змову Романових
розкрили, і шаблею стрільцям царським
опирався? Знаєш, що Григорій твій у світі
Юшкою Отреп'євим був?

— Не знав цього, — скрушно похитав
головою владика. — Але то до постригу
було. Йому Бог всі гріхи відпустив і собі
служити покликав.

— А чи знаєш ти, що до Черкаського
він у Романових служив?

— Не знав, — патріарх перехрестив-
ся: — От тобі хрест святий: не знав!

— Отож... Злякався і втік, бо впізнали його. Бартенєв-Другий впізнав, скарбник Романових. Не така у Юшки вдача, каже, щоб монахом бути, тим паче — схимником. Хитрий Юшка, за дверима монастирськими під рясою чернецькою сховався, а сам тільки і думає, як Романових на трон посадити. Бартенєв каже, Романови з поганами знали. І чорнокнижники їм зірки рахували,¹ і бабу-ворожку якусь викликали аж з-під Владимира. Так-от: та баба сказала, що серед них є двоє майбутніх царів. Пояснити, каже, не можу, хто — не бачу, але точно скажу, що двоє — і баста... Хто такі? Федька хотів на трон, так я його в монахи постриг — у царі розстриг не висвячують.

— Дурна баба. Поганка, всіх збаламутила! Навіть тебе на троні дістала! Прожени ти від себе всю погань, чаклунів своїх і чорнокнижників! Не буде добра з ними ні тобі, ні державі нашій! Хри-

---

¹ Йдеться про астрологів.

стом-Господом тебе благаю: Богу молися!
А про Григорія от що знаю: світла в нього
голова. Він так мені житія святих писав,
як до нього ніхто. І як швидко навчився!
Тут талант Господній! А почерк який: бу-
квиця з буквицею рівно стоять і ніби за
руки тримаються цілим словом, Бога про-
славляють!

— Талант! — гірко сказав Годунов. —
Ясно, що не дурень... А краще би дурнем
був. І для нас, і для нього краще... Ти,
ваша святосте, по монастирях розішли
прикмети цього Юшки-Гришки — може,
об'явиться десь... Ну, благослови мене.

Цар підвівся, спираючись на підстав-
лене Семенове плече і зійшов з трону схо-
динками.

Патріарх тричі осінив його хрестом.

5

Після обіду на другий день третього тижня після Великодня¹ ігумен Спасо-Преображенського собору Варсанорій сидів у своїй келії біля віконця і вкотре перечитував лист від патріарха. Навіть не перечитував, бо вже вивчив напам'ять, а просто водив очима вздовж рядків. Треба було діяти, і негайно, а він все не міг зібратися з думками. Погляд мимоволі зісковзнув з листа і крізь шибку впав на монастирське подвір'я. А там... звісно, саме там саме зараз проходив його новий келійник Григорій. Ішов поруч з отцем Севастіаном і слухав, смиренно схиливши голову, найосвіченішого ченця монастиря, майже праведника. Про що розповідав отець Севастіан, не чути було...

Стиснуло серце, в якому непомітно для господаря, але, здається, вже на стале оселився цей монах-прочанин. Прикмети

---

¹ 13 квітня 1602 року.

збігались — аж до бородавки на носі...
Гультай? Пияк? Чорнокнижник?..

За братчиків, які з Григорієм прийшли, Варсанорій би не поручився. Варлам за довге життя мімікрії навчився: дивишся на нього й не бачиш; говорить-говорить, а слова з пам'яті вислизають: хочеш потім згадати, про що мовлено, і не можеш. Леонід — той замкнений, потайний, а очі уважні, чіпкі, *не чернечі*. Не монах він: у рясі плутається, особливо на сходах, не знає, коли хреститися треба — на решту оглядається. Мисаїл — як дитятко нерозумне: куди поведуть — туди й піде... Дивна компанія. І служби пропускають, і напідпитку їх бачив у піст. Допитав тоді монахів, які чергували при брамі. Ті зізналися: випускали і впускали, та ще й гроші за те брали¹. Варсанорій наклав на своїх

---

¹ Зберігати свої гроші і речі в келії монастирським статутом суворо заборонялось. Прийшли ченці мушили здати їх скарбнику чи комірнику на збереження.

ченців єпитимію, а прийшлих викликав до себе — всіх чотирьох. І хоч звертався настоятель до Варлама як до старшого, але відповідав Григорій, наймолодший. Стояв блідий, нервово стиснувши руки, проте дивився в очі, і від погляду того синього у Варсанорія серце переверталось. Розповів Григорій, що зупинялись вони дорогою в Саватієвому монастирі. Монахи там бідно живуть, праведно. Селянам припаси роздали, самі тепер голодують. Захотілось, мовляв, допомогти братчикам добудувати церкву Пречистої Богородиці. Гріх має, що у настоятеля дозволу не спитав: боявся, що не дозволить, бо на чужий монастир збирали... Простив Варсанорій, звісно, — простив, тільки гроші наказав поки що скарбнику здати: як ітимуть, мовляв, він ще й від себе додасть.

І ще згадав чесний отець, як після трапези, кінця якої ледве дочекався, бо Григорія знову не було, тільки-но зібрали рештки хліба на блюда, благословив нести

їх за браму жебракам і пішов по келіях. Звісно, нічого дивного в обході не було: час від часу настоятель перевіряв, чи порядок в келіях, чи не тримають ченці *недозволеного*. Але сам Варсанорій усвідомлював, що *шукає, бо турбується*, і знав, що не мусить турбуватись. Йому було соромно, і від того ще суворіше обдивлявся келії, бібліотеку, комори. Нема. Ніде. Якби спитав, братчики не здивувалися б: ну, цікавиться настоятель, куди Гришка зник: не обідає, не вечеряє, — може, втік не попрощавшись? Але не питав: боявся поглядом чи голосом виказати... що, власне, виказати? І сам не знав...

Замислений і сумний зайшов до Петропавлівської церкви — і здригнувся: Григорій лежав, нерухомо розпростертий перед іконою Божої Матері. Піднялась із серця гаряча хвиля і вдарила в лице. На думку спало, чи не знепритомнів бува, чи не перестарався, плоть свою виснажуючи? Першим порухом було кинутись, підняти

з холодних плит... Але тут Григорій підвівся сам, став на коліна і почав, хрестячись, бити поклони. Потім знову завмер. Варсанорій крадькома обійшов його... Ні, цього він не забуде, поки житиме. Григорій молився... чи не молився? Губи його не рухались, а лице було таким натхненим і погляд таким сяюче-синім, що все, чого б не торкнувся тим поглядом, мусило світитись назустріч. Варсанорій навшпиньках вийшов, обережно причинивши за собою двері. І гидко було йому бачити буденні лица зустрічних монахів. Після цього і зробив ігумен Григорія своїм келійником.

Коли Григорій спитав дозволу служити на Благовіщення у Спаському соборі, Варсанорій анітрохи не вагався, дозволив одразу, хоч і знав, що братчики заздритимуть. Дозволив — і мав рацію, бо не пам'ятав кращої служби...

Але ж збігаються прикмети...

Ні, не міг завинити Григорій ані церкві, ані Богові!

Чи своєю волею писав листа Іов? Чи царською?

Монастир стояв на околиці Новгород-Сіверського, майже біля самого кордону, і не раз переходив з одних рук до інших. Московська корона теж міняла голови часто, ой часто... Зрештою, в листі йдеться про трьох ченців, а до нього прийшли четверо...

Барсанорій рішуче згорнув листа, заховав і наказав покликати отця диякона Григорія.

— Ідемо вдосвіта, — повідомив Юрій, увірвавшись в келію разом з холодним повітрям. — Підйом!

Братчики вже спали. Юрій поклав хліб, запалив свічку і почав їх термосити. Першим скочив Мирон.

— Що?

— Ідемо вдосвіта, — повторив Юрій. —
І так уже до бездоріжжя досиділись.

— Краще перечекати, по сухому
піти, — буркнув Варлам, позіхаючи.

— Не краще. Сніг мокрий, вилежаний — зійде не скоро.

— Куди поспішати? Печерський монастир не втече... Хіба тобі тут бракує чогось? Ситий. В теплі. Служби правиш.

— Патріарший лист наздогнав. Його святість вимагає затримати нас і до Москви повернути.

— Звідки знаєш? — видихнув Мирон.

— Ігумен попередив... Сторож спати-
ме, а ворота забудуть зачинити. Монах
Пімен проведе.

— А одяг наш? І гроші? Гроші треба
забрати! ... — стріпнувся Миська. — Куди
ми без грошей?!

— Гроші ігумен віддав, ще і своїх до-
сипав. А без кожуха не змерзнеш, тепло
вже. Легше йти буде. По хлібині за пазу-

ху — і вперед! Почекаємо трохи — монахи поснуть, і підемо.

— Я і назовсім тут лишився б... — Варлам оперся на лікоть і крекчучи зсував ноги з лежанки. — Старий я вже, братчики, немічний для таких пригод.

— Не такий немічний, яким прикидаєшся, — заперечив Юрій. — Чим у Москві думав, коли на прощу збирався? Пам'ятаєш розмову під кремлівським муром чи нагадати?

— Ой, Гришко, дав би ти мені спокій уже...

— В Литву¹ прийдемо — хоч у першому-ліпшому монастирі лишайся... — Юрій притишив голос: — І запам'ятайте: віднині я — Григорій, він — Леонід. Завжди. Вдень і вночі. Є поруч сторонні чи нема. Ясно? Ну, піду перевірю, чи все спокійно, а ви тут чекайте.

---

¹ Литвою тоді в Московії називали всю Річ Посполиту.

Тільки-но Юрій вийшов, як Варлам скочив і схопив свитку:

— Я десь тут заховаюсь, а ви йдіть собі.

І вмить між ним і дверима виріс Мирон-Леонід. Стояли і мовчки дивились один одному в очі. Нарешті Варлам махнув рукою і повернувся, сів на лежанку.

Сиділи, дивились у вогонь і бачили кожен своє. Мирон — ту страшну факельну ніч, коли забрали Романових разом з його рукою; Миська — ніч на Івана Купала; Варлам — просто цю ніч і цю свічу... Нарешті двері — майже безгучно — відчинились, і в одвірку, ніби в рамі ікона, постав Григорій:

— Ходімо!

Варсанорій не спав. Дослухався до кроків, молився і перечитував записку, яку Григорій залишив у келії: «Я — царевич Дмитрій, син царя Івана, а коли буду на Москві на престолі батька свого, я тебе обдарую за те, що мене прихистив у своїй обителі».

ЗЕМЛЯ ВІЛЬНА

1

На заході сонця третього дня, благополучно обминувши всі пости й засіки, подолавши рови, вони нарешті виринули з лісу. Втомлені й голодні, в брудних і подертих рясах, зі скуйовдженим волоссям і зваляними бородами, братчики радше нагадували лісову погань, ніж чемних монахів-прочан. Чоловік, перед яким обірванці так несподівано постали, перелякався до гикавки: тікав, припадаючи на ліву ногу, і гикав на ходу.

— Добродію! — гукнув йому Григорій. — Не бійся! Ми не розбійники, не злодії! Мирні монахи, йдемо на прощу до Києва. В лісі заблукали. Якщо буде на те твоя ласка, підкажи нам, де ми є і куди нам далі йти?

Чоловіка звали Якубом, він служив у пана Миколая Воловича бортником і саме перевіряв борти, коли їх зустрів.

— ...а земля ця суть литовська і належить до володінь короля польського Зигмунда, — закінчив Якуб.

І тут дорослі дядьки в чернечому одязі з криками кинулись обіймати здивованого бортника, а потім, як діти малі, почали витанцьовувати від радості. Дивився на них Якуб, дивився, та й сам, накульгуючи, в танок пустився.

Якуб повів їх полем, потім уздовж рівчака, який відокремлював від дороги високий паркан. З віконечка над ворітьми виглянув сторож:

— Хто такі, Якубе? Кого привів?

— Монахи православні. Звідти, — махнув рукою в напрямку лісу. — Відчиняй!

У дворі огрядний чоловік в полотняних штанях і сорочці на випуск ганяв жерди-

ною голубів. Повернувшись до гостей кудлату голову, показав червоне лице з кущавими бровами і квадратною бородою, кивнув здалеку і знову відвернувся. Кинув жердину, свиснув голубам, почекав, поки всі зберуться, зачинив голуб'ятню і зайшов у будинок.

Якуб завів їх у просторі сіни, дорогою пояснивши, що отой чоловік із жердиною і є пан господар Миколай Волович. З сіней повернули направо. Якуб передав мандрівників челяді й пішов, пояснивши, що тут їх почистять, помиють, і аж тоді вони зустрінуться з господарем у панській половині.

Братчики розгубились. Тільки Григорій уважно роздивлявся незнайомий інтер'єр. Запам'ятовував деталі. Помітив, що двір вимощений не дошками, а сторчма вбитими в землю колодами. Зауважив, що вхідні двері, хоч і не оковані залізом, але товсті, подвійні, й густо всаджені цвяхами з широкими головками...

Обідали при свічах. Пан Миколай перевдягнувся. Був тепер у коротких синіх у жовту смужку штанцях, з яких білими ковбасами, взутими в червоні черевики, стирчали ноги. Пузо, щоб не вивалилось, було застебнуте на величезну кількість дрібних гудзиків. Все це було гаптоване золотом і розшите коштовним камінням. Юрій бачив іноземних гостей при дворі Годунова і здивувався лише тоді, коли до столу вийшла господиня, пані Анна. Лице її не було ні вибіленим, ані нарум'яненним, брови не були ні напудреними, ні навугленими. А вбрана була в розшиту коштовностями червону оксамитову сукню дивного крою: з вузьким ліфом, широкими рукавами, гофрованим коміром і широкою довгою спідницею. Коли зайшла, господар підвівся, з уклоном поцілував її ручку і відсунув крісло. Пані Анна кивнула гостям, сіла до столу і почала невимушено розпитувати мандрівників. Монахи буквально роззявили роти: в Москві, звісно, жінок

показували поважним гостям — вони виносили на золотих і срібних тарелях страву, мовчки вклонялися, припрошуючи, потім перевдягались, виходили з наступною стравою — доки вбрання і страви не закінчаться, а гості не повпиваються до нестями. Ніхто навіть гадки не мав, що вони можуть раптом сісти з чоловіками до столу і не посоромляться їсти при всіх та ще й розмовляти...

Миколай Волович любив послухати оповідки про чужі землі, з православними людьми про життя та про Бога поговорити, відвести душу. Мандрівників почистили, помили, відгодували. Григорій у домашній капличці в неділю справив службу.

Гостювали більше тижня, а по тому відправив їх пан Миколай кіньми до свого брата Яна. Сам не поїхав: брати в черговий раз не поділили Бога і не розмовляли: один був затятим православним, а другий — не менш затятим лютеранином.

Гостинності Яна Воловича православ'я мандрівників не завадило. Високий, жилавий, чисто виголений, він нагадував брата хіба що видатним носом. Вдягнений був у чорне, лише ґудзики коштовно блищали. На голові носив якийсь дивний пристрій: рогатий обруч, різками донизу, а до тих різок причеплені були скельця. Скельця з'єднувалися дужкою, містилися акурат перед очима, і власне через ті скельця пан Ян і дивився на світ. Григорій зрозумів, що це за пристрій: у Москві дехто з багатих бояр уже мав лорнети, але вони кріпились на ручці, яку треба було тримати в руці. Ці окуляри були набагато зручнішими.

Час непомітно минав у теологічних бесідах. Власне, розмовляли Григорій з хазяїном, решту це не цікавило. Варлам здебільшого дрімав у садку, а Леонід із Миською лазили по околицях. Так минув місяць. Нарешті Григорій, збагачений знаннями про місцеві звичаї, державний

устрій Речі Посполитої, а також про католицтво, лютеранство і решту релігійних течій, вирішив, що час іти. Але так сподобався Янові, що той не хотів його відпускати. Навіть сказано було: нехай твої супутники далі без тебе йдуть. Григорій низько вклонився.

— У цій господі, — сказав, — годують не лише шлунок, але й розум. Ми — бідні прочани — навіть не сподівалися такого прийому. Сам Господь Бог нас привів сюди, але сам же тепер до себе кличе. Лежить нам путь далека до Києва, до Печерської лаври. Лишайтеся з миром і благословенням Божим в ім'я Отця, Сина і Духа Святого!

У Києві вже зацвітали сади. Горби над Дніпром були ніби вкриті білою пеленою. Повітря бадьорило і п'янило. Розпитуючи дорогу, мандрівники нарешті опинились на площі біля Вознесенського монастиря. Навпроти побачили дзвіницю з дзига-

рем, а під дзвіницею браму. Оце і був вхід до Печерської лаври.

Біля зовнішніх воріт стояв сторож, а біля внутрішніх сиділи аж троє старих перевірених ченців. Гості змушені були чекати, поки про них повідомлять ігумена. Архімандрит Єлисей Плетенецький вийшов до брами сам — ніби святий з ікони зійшов, лише німба бракувало. Коротко привітався, коротко подивився — ніби наскрізь просвітив. Григорія аж заціпило, тому за всіх говорив Варлам. Розказав, у яких монастирях були, що про Печерську лавру чули. Його високопреосвященство спитав, чи надовго вони і чи готові дотримуватися статуту, поки тут живуть? Варлам сказав, що надовго і що за статутом житимуть. Тоді ігумен благословив прибульців і доручив одному з ченців.

Той повів їх широкою довгою вулицею. Обабіч були чернецькі келії: чепурні будиночки зі скляними вікнами, розмальованими стінами, на три кімнати кожен. За

келіями — садки з городами, а перед — присадки з доглянутими квітниками. Вулиця виходила на велику площу з двома церквами, трапезною і палатами архімандрита. Мандрівників повели далі, до гостьового будинку, і розмістили кожного в окремій келії. Вони відмились, перевдягнулись, а тут і час вечері настав.

Відстоявши вечірню і проспавши ранішню службу, прибульці пішли знайомитися з лаврою. Наразі їх лишили у спокої, аби обжились і призвичаїлись. Лавра жила раз і назавжди усталеним життям. Кожен чернець знав, що має робити і коли. Великий дзиґар на малій дзвіниці бамкав щоп'ятнадцять хвилин, і чути його було дуже далеко. Коли опівночі він бив 24 рази, йому вторив зовнішній дзиґар на Троїцькій дзвіниці: гучно калатав у залізну плиту, сповіщаючи всіх, хто поза монастирем, що час зачиняти браму.

Здавалося, все було чудово, але... Зо-палу пообіцявши його високопреосвящен-

ству дотримуватися статуту, вони не знали, що за статутом «монах не може вийти з монастиря інакше, ніж отримавши благословення від ігумена і печатку на знак того, що має благословення ігумена на вихід». Розмірене існування затягувало, світ за стінами відсувався все далі...

За інших обставин Григорій днював і ночував би в бібліотеці, вивчаючи манускрипти, засипав би тисячами питань учених монахів. За інших обставин. А нинішні були такими, що він опинився ледве не далі від своєї мети, ніж до того, як перетнув кордон. Тюрма! Розкішна, затишна, але тюрма. Григорій зник, що з монастирів можна було вільно виходити і залагоджувати свої світські справи. Він сподівався, живучи в Лаврі, розвідати ситуацію в Києві й околицях, знайти однодумців, а якщо пощастить, то і покровителів. Для цього треба було знайти хоч якийсь лаз. Але лаз не знаходився, чергові монахи на умовляння не приставали, а сподіватися

їх підкупити міг хіба що дурний Миська. Григорій кидався то в один бік, то в інший, але марно: і зліва, і справа, і спереду, і ззаду був мур. Міцний, високий, здатний від ворогів захистити. Спробував отримати благословення ігумена, але той сказав, що прочани мусять відцуратися світських турбот і метушні, пройти своєрідний духовний карантин, бо занадто довго подорожували. І не дав благословення. Так минуло три тижні. З відчаю Григорій шукав, де би перелізти. Але стіна була надто високою, а допомагав йому один лише Леонід. Звісно, їх спіймали.

Плетенецький не виказав ані гніву, ані здивування, бо вже отримав листа з Москви.

— Дозвольте сповідатися вашому високопреосвященству перед дорогою, — попросив Григорій.

Архімандрит не міг відмовити. В кінці довгої сповіді благословив Григорія в ім'я Сина, Отця і Духа Святого, амінь. Сказав:

— Іди до князя Костянтина-Василя Острозького, київського воєводи. В академії знайдеш моїх братів Яроша й Афанасія. Їм можеш відкритися. Супутники твої знають?

— Тільки Леонід.

— Ну, а тим двом і не треба знати до пори.

Архімандрит велів покликати московських монахів. Привели. Сказав лише:

— Не знаю, з якою метою прийшли сюди, але не душі свої спасати. Зараз принесуть ваші речі, і я сам, як зустрів, так і проведу вас до брами.

Миська розплакався. Варлам колінкував, благав:

— Ваше високопреосвященство! За що? Мисько, проси, дурню, проси! Христом-Богом молю, Дівою Марією, заступницею: дозвольте лишитися! Я цього авантюрика знати не знаю, зустрів випадково. Це він мене спокусив на прощу з ним до Києва йти, а тепер спаплюжив

віру мою, вбив надію... А того взагалі не знаю, — Варлам підвів голову і ткнув пальцем в Леоніда. — Ніякий він не монах, старий знайомиць Гришчин, до нас у скоморохів пристав, свят-свят-свят... Отче наш, іже єси на небесах, нехай святиться ім'я Твоє, нехай буде воля Твоя...

— Нехай буде воля Твоя, — погодився Плетенецький.

— Все через них, не вірять вони, ваше високопреосвященство, так, як християнам належить вірувати!

— Тут земля вільна, хто в якій вірі хоче, в такій і перебуває, — заперечив Плетенецький.

— Дозвольте лишитися! До самої смерти за ваше високопреосвященство молитися буду!

— И-и-и, — підвивав Миська.

Варлам підповз до ніг архімандрита, хотів поцілувати край ризи, але той ризу відібрав і сказав — як відрізав:

— Четверо вас прийшло — вчотирьох і підете.

Вчотирьох і пішли: мовчазний і впертий Григорій попереду, не оглядаючись, за ним — вірний і теж мовчазний Леонід, і позаду двоє шелеп, які скиглили і хрестились, озираючись на покинутий рай.

2

Князь Костянтин-Василь Острозький Берестейську унію¹ не визнавав. Як сміють нав'язувати йому чужий обряд, та ще й римського папу на додаток?! Хіба його віра неправильна? Хіба

---

¹ Берестейська церковна унія 1596 р. — об'єднання на церковному соборі в Бресті православної церкви України та Білорусі з католицькою церквою при підлеглості православної церкви Папі Римському, визнанні основних католицьких догматів і збереженні православної обрядовості. В результаті Берестейської церковної унії утворилася *Українська греко-католицька (уніатська) церква*.

Бог його молитов не чує? Щоб на його рідній землі його віру та й під себе переробили?! Ніколи такого не буде!

Києво-Печерська лавра лишалась оплотом православ'я. Архімандрит Єлисей Плетенецький закінчив Острозьку академію і був ставлеником князя. Цікаво, кого цього разу прислав? Князь дав московським ченцям можливість причепуритись і покликав до себе.

Зайшли четверо: один старий вже, борода клинцем, із сивих патлів виглядають хитруваті очиська, і троє молодих: світло-кучерявий з рідким кущиком борідки і печаткою недоумкуватости на чолі; чорнявий з грубовитесаним лицем, лапатою бородою і вдавано скромно потупленими очима; і русявий з рудуватою бородою, світлими розумними очима і бородавкою на носі. Цей останній чомусь викликав симпатію — не бородавкою ж, певно? — і князь мимовільно звернувся саме до нього.

— Прошу братів сідати. Розкажіть, хто ви, звідки йдете і куди, з якою метою.

Григорій намагався розповідати послідовно, але Варлам перебивав, поправляв, та й Миська ні сіло ні впало ляпав язиком щось недоречне.

Князь слухав уважно і доброзичливо. Сонячний промінь пригрівся в доглянутій бороді, він стирав його долонею, але промінь швидко повертався на місце.

— ...з тим і прийшли ми до Острога, — нарешті закінчив Григорій.

— Так. Ну, вас трьох я почув, а чому мовчить брат Леонід? — спитав князь, а сам подумав: «Ніякий він не монах. Лівої руки майже до ліктя нема — з якого лиха?»

Мисаїл уже рота розкрив, але Григорій шмагнув його поглядом, немов батогом, і сам відповів:

— По дорозі до нас Леонід прибився, ясновельможний пане. Мовчить він, дотримується обітниці...

— А, ну тоді хай мовчить. Що Богові обіцяно — треба виконувати.

Барлама з Мисаїлом і Леонідом князь відпустив, а Григорію сказав:

— Бачу, що на серці щось маєш. Я не сповідник, але пускати чужі таємниці блукати світом не в моїх правилах. Хочеш, аби довіряв тобі, — мусиш розповісти все як є.

Почувши, що під рясою ховається законний спадкоємець московського престолу, князь замислився. Звісно, він знав про події в сусідній державі. Навіть був одним із претендентів на трон після смерти Федора Івановича, але Годунов його обійшов... Що ж, може бути, що царевича Дмитрія врятували і десь переховують. Десь. А цей упав, як сніг на голову, — і рятуй його... Що за один? Хтозна... Хоча Плетенецький просто так рекомендувати не буде. Мабуть, на сповіді почув щось, але ж не скаже... Добре, нехай поживе при дворі, а далі видно буде.

Григорій відслужив пробну службу і був прийнятий дияконом до острозької Богоявленської церкви.

При княжому дворі товклися не лише гнані православні, але й різні протестанти — аби лише католиками не були. Маршалком князя, наприклад, служив краківський каштелян соцініяннин (аріяннин)¹

---

¹ Корені соцініянства сягають I століття нашої ери. Це раціоналістичне християнське вчення тоді називалось аріянством або антитринітаризмом. На Нікейському соборі 325-го року аріянство було визнане єрессю і остаточно засуджене на соборі в 381-му році. Завдяки переслідуванням вчення поширилось за межі Римської імперії, а в германських державах було панівним аж до VI століття, причому богослужіння велось національними мовами.

За версією історика Аполлона Кузьміна (монографія «Початок Русі. Таємниці народження російського народу»), раннє християнство на теренах сучасної України до офіційного хрещення Русі мало ознаки аріянства. Про це, зокрема, свідчать аріянські хрести, які збереглися досі на старовин-

Гавриїл Гойський. Григорій уже знав, що в Польщі можна вірити у Христа-Спасителя інакше, ніж дозволено у Московії. Але дивувався, що від протестантів ченці не тікають, не відхрещуються і прокльонами не обсипають.

Вільний від богослужінь час дякон проводив у академії. Крім загальних дисциплін: граматики, мов (слов'янської, польської, давньоєврейської, грецької, латинської), риторики, діалектики, арифметики, геометрії, музики, астрономії, тут викладали філософію, богослов'я і медицину. Острозька бібліотека містила близько двох тисяч то-

---

них храмах. Аріянами були княгиня Ольга, князі Аскольд і Дір.

В ранньому Середньовіччі офіційне християнство остаточно перемогло, аріяństwo було знищене. Його відродили в XVI столітті в середовищі кальвіністів іспанський лікар і богослов Мігель Сервет, італійські гуманісти Себастьяно Кастелліоні, Леліо і Фаусто Соціні (Соціні), Бернардо Охіні, Пабло Альціаті, Валентино Гентілій, Франциско Станкар та інші.

мів книжок багатьма мовами. При академії діяв культурно-просвітницький гурток. Ще Григорій зацікавився роботою друкарні. Часто туди заходив, дивився, як відливають літери, набирають тексти, роблять відбитки. Говорив Леонідові:

— І у мене в Москві така буде. Це тобі не пером книги переписувати! Скільки примірників за один раз — ого-го!.. А ще школи відкрию та університети у великих містах. Щоб діти боярські і математику, і філософію, і фортифікацію, і мови іноземні знали, їздили би по світу, уму-розуму набирались. Ех, мав би я раніше таку можливість!..

Леонід мовчав. Ходив, дивився, слухав. Заглядав до княжої стайні, бо дуже скучив за кіньми, а коні в Острозі були як намальовані. З ними і без слів розумівся. А ще потай вправлявся з шаблею. Звісно, права рука поступалась відтятій лівій, але в бою вже не зрадить.

Варлам з Мисаїлом нарешті мали омріяний спокій. Були ситі, вдягнені-взуті — чого ще треба? Хочеш — суниць назбирай, хочеш — малини. Навіть яблуні з грушами самі по собі в лісі ростуть. Благодать! Жили-не тужили, а від Григорія тримались подалі: хтозна, яка забаганка йому в голову скочить? А ну як ще кудись потягне? Не сидиться чоловікові на місці, трясця б його взяла!

Мабуть, їхніми молитвами московська трясця й дістала. Патріарх Іов розіслав грамоти з прикметами монахів-утікачів по всіх воєводствах і православних монастирях Речі Посполитої: «...а якщо з'являться такі, негайно їх спіймати і до Москви доправити». Отримав такого листа і князь Костянтин-Василь. Острозькому-воєводі Іов наказувати не міг, а от Острозькому-православному...

Покликав князь Григорія, дав грамоту і спостерігав, поки той читав.

Григорій на позір лишався спокійним. Дочитавши, зітхнув і руками розвів:

— Знайшли шпигуни царські, ніде від них не сховаєшся...

— Як посутеніє, забирайтеся з братами до Дерманя, перебудете в монастирі до пори, там безпечніше. В Острозі надто багато різного люду буває, — вирішив князь. — А це вам подарунок від мене: книга Василя Великого «О постничестві». Ще в 1594-му році Острозька друкарня надрукувала, — похвалився він, погладивши палітурку.

Григорій власноруч написав на титульній сторінці: «Нам Димитрию царевичу московському с братею с Варламом да Мисаилом 14 августа 1602»¹. І пішли вони: Варлам з Мисаїлом — буркочучи, що востаннє з Григорієм кудись пруться, а Григорій з Леонідом — мовчки, зціпивши зуби, — чекати княжого рішення.

---

¹ Для позначення цифр у кирилиці використувались грецькі літери: 14 августа 1602.

Дерманський Троїцький монастир теж мав багату бібліотеку. А нещодавно тут відкрилась школа для монахів, які «до навчання охочі». Вчитися мушили всі, бо «неохочих» негайно виганяли за монастирську браму. Вивчали теологію, мови, історію, філософію, риторіку. Ось-ось мушила запрацювати друкарня, вже готувалась до друку книга Мелетія Пігаса¹ «Діалог». «Якби московських монахів так вчили...», — зітхав Григорій. Він переважно сам себе вчив, і ніби непогано впорався: проекзаменувавши, його визнали достатньо підготованим і прийняли до монастиря дияконом.

Князь Острозький тим часом відрядив своїх людей до Москви — ніби продавати хліб, а насправді розпитати чудівських ченців і кремлівських придворних про монаха Григорія — що то за один.

---

¹ Мелетій Пігас (грецькою Πατριάρχης Μελέτιος Πηγάς); 1549 — 1601) — Патріарх Олександрійський, борець проти унії.

Голодна Москва одразу скупила весь хліб не торгуючись. А от дізнатися щось путнє про втікача виявилось не так просто. Ченців навчили всім цікавим казати про Григорія, що той — антихрист, чорнокнижник, гультай і пияк. Проте князь знав, кого посилати. Його розвідники знайшли навіть того монаха, з яким Григорій ділив келію на початку свого перебування в Чудівському монастирі. Той квапливо з'їв і випив усе, чим пригостили, а потім обтерся рукавом і мовив:

— З нечистим Григорій зв'язався, душу свою продав, прости Господи! — перехрестився. — От взяти мене: я вже вісімнадцять років як монах, і з них, вважай, сім у Чудівському, а досі в келії на двох. А все чому? Тому що в скромності та за уставом живу. А Гришка той невідомо де взявся і — дивись — уже в митрополичих палатах житія святих вигадує! Отже, неспроста!.. — монах підняв догори вказівний палець. — У піст скоромне

жер. Як піде за монастирські стіни — цілий день його нема; повернеться, було, аж перед вечернею, а від нього так м'ясом і тхне. М'ясом і спокусою. Я від нього відвертаюсь, носа затуляю, хрещусь, а що вдієш: всю келію скоромним просмердів.

Частування і подарунки розв'язували язики. Про царевича Дмитрія ніхто нічого певного не сказав: може, мертвий він, а може бути, що й живий. Якщо живий, то ясно, що ховається. А якщо ховається, то, певно, до Литви втік. І вже зовсім на вухо, пошепки:

— Князь Острозький його пригрів у своєму монастирі.

— Звідки знаєш?

— Чув, що якийсь монах донос прислав.

З тим посольство і повернулось. Князь мусив негайно щось вирішити. Латиняни зі своїм католицизмом напірають. У кого шукати підтримки, як не у православної

Москви? Зрозуміло, що патріарх Іов — маріонетка Годунова. Значить, і з Годуновим сваритися не можна. А тут справи такі, що війною пахне — аж смердить. Не гоже православним з православними воювати!

Хоч круть, хоч верть, а випадає, що втікачів треба видати Москві. Треба-то треба, але княжа честь не дозволяє...

...Коли Григорій прибув до Острога нагадати про себе і спитати, що вирішив пан київський воєвода, гайдуки його в замок не пустили. Що мав робити? Повертався до Дерманя й думав. Видасть його воєвода чи ні? Можливо, що не видасть... Але й тут нема чого чекати.

Квапливо зібрав речі, а потім знайшов Мисаїла з Варламом. Затягнув до своєї келії, хоч і пручались. Сказав:

— Радійте, браття: розходяться наші дороги. Прощавайте, не поминайте лихом.

Варламові polegшало. Перехрестився і спитав для годиться:

— Куди тепер підеш?

— Світ великий. От вийду за браму і піду собі, куди очі світять.

За браму вийшли вдвох із Леонідом. Сутеніло. Сіявся дрібний осінній дощ, але дорогу ще не розвезло. Мовчали — та й що тут скажеш? Може, ніч-мати дасть пораду...

Раптом із мряки виринула карета, запряжена четвіркою гнідих коней. У Григорія серце впало: невже видав князь? І сховатись нема де...

Карета зупинилась, і з неї виглянув князів маршалок Гавриїл Гойський.

— Пан воєвода просив переказати, що на вас свої ж і донесли.

Григорій з Леонідом переглянулись.

— Варлам! — вигукнув Григорій. — Точно він! І Миську підписати змусив. Ну, зараз повернусь, я йому!..

— Перепрошую, не варто вертатись. То добре, що тільки вдвох ідете. Прошу братчиків сідати до карети, поїдемо

в Гошу. Туди московські руки не дотягнуться.

Коли мандрівники сіли в карету, додав:
— Ще прошу негайно поміняти чернецьке вбрання на світське. Ось, маю убори.

3

Їхали цілу ніч. Нарешті коні промчали карету сонним містом, перетнули Ринкову площу, процокотіли мостом над каналом і заїхали у браму.

Ще до сніданку особистий цирульник пана Гойського зголив їм бороди і вуса. На засмаглих обличчях біла шкіра надто виділялась, — як не прикро було, але довелося пудритись. Зате їх тепер і Варлам з Миською не впізнали б.

Гоща жила за Магдебурзьким правом. Чотири рази на рік мала ярмарки, і приїжджали на них не лише селяни з навколишніх сіл, але й купці здалеку, навіть з-за кордону. Вивчила своїх міщан на майстрів, і тепер мала власних ковалів, стельмахів, теслів,

пекарів, млинарів, — словом, самоврядувалась, не лінувалась і всім себе забезпечувала. А ще мала родинний замок Гавриїла Гойського — магната, краківського каштеляна і маршалка князя Острозького.

Пан Гойський привіз із Кракова ідеї польських братів¹ і заходився втілювати їх у життя. Коли доля занесла сюди Григорія, Гоща була вже третім за значенням (після Ракова й Киселина) аріянським центром. До громади увійшла місцева шляхта, міщани і навіть селяни. Багатші допомагали біднішим, а навчання було безкоштовним. У двоповерховому будинку в західній частині замку містилась аріянська школа (на першому поверсі) і гостьові кімнати (на другому). За програмою, якої не посоромився б і університет, у школі викладали найвидатніші соцініяни Речі Посполитої, такі як Андрій Любенецький і Матвій Твердохліб.

---

¹ Польські брати — так називали себе соцініяни-поляки.

Чужим тут не дивувались, віри своєї не нав'язували і ні про що не розпитували: якщо людина захоче — сама розповідь. Річ Посполита була відносно віротерпимою і приймала соцініян з Іспанії, Чехії, Німеччини. Багатьом не раз доводилось кидати обжиті місця, переховуватись. Ще гостювали брати з інших аріянських громад, викладачі з Ракова й Киселина, приїжджали козаки-аріяни з Дону і Дніпра. Григорію з Леонідом повністю довіряли, бо їх привіз сам пан Гойський. Їх поселили у невеличкій кімнаті з одним вікном, низькою стелею і вапнованими стінами. Там був камін, два ліжка, стіл і кілька крісел.

Байдикувати в Гощі не заведено було. Кожен сам вибирав собі справу. Леонід пішов до стайні доглядати коней, а Григорію пан Гойський довірив виховання своїх синів — Прокопа з Романом. Григорій учив їх говорити, «як на Москві говорять», і їздити верхи. На той час він уже вільно володів польською та українською, з хлопця-

ми швидко порозумівся. Разом катались на нартах на ставку, скакали наввипередки. Григорій заприятелював із дніпровськими козаками, які зупинились на кілька днів у замку. Вони разом збудували снігову фортецю на березі Горині, і п'ятеро козаків її оборонили, а Григорій з Прокопом, Романом, Леонідом і ще трьома козаками здобували. Потім мінялись. Увечері сиділи в тісній гостьовій кімнаті — розпашілі, гучні, вільні. Пили горілку, курили люльки, розповідали про походи.

— А що, як дати тобі шаблю та коня, буде з тебе справжній козак! Гайда з нами бусурманів бити! — кликав Семен Дробинога. — Годі цяцьками бавитись!

— Мені з шаблею та конем у проти-лежну сторону путь лежить.

— Це ж куди? Чи не на Москву?

— Атож.

— Що, допекли москалі? Чули ми, чули, безчинствують вони на кордоні, міста й села палять. Адам Вишневецький на